

SZENTMÁRTONFÖLDE KÖRTEPLOMA

Németh Zsolt

Ezzel az írással egy cikksorozat veszi kezdetét az Országépítő hasábjain, amely a Kárpát-medence építészeti szempontból legkülönlegesebb középkori templomai közül mutat be néhányat. Számos körtemplomunkról esik majd szó benne, kitér a forma diktálta működésrendjükre, de „értelmezhetetlen” szerkezeti egységeket magukban foglaló, hosszúházas templomok is sor-

ra kerülnek. Az épületformák tanúságtévői a korai magyar kereszténység meglétének, metamorfózisuk pedig változásainak.

Veszprém megyében, a Somló északkeleti oldalán található Doba község. Közigazgatási határától kissé délre, a hegy oldalában, a Somló vára alatt, a szőlők között bújjik meg a hajdani

Szentmártonföldre középkori téglateploma (1. kép). Az épülettől 60 m-re szintén a katonaszent védelme alatt álló forrás buzog, mely ma már a Szent Márton-út egyik állomása. Az elpusztult település a somlóvásárhelyi apácakolostor szőlőművelő faluja volt, első ismert említése 1309-ből származik (Lukcsics 16. o.).

A templom mai formája három fázisban alakult ki. Először egy 450 cm-es belmagasságú körtemplom épült meg. A XIII. században áttörték a nyugati falát és egy 476 cm hosszú, 343 cm széles hosszúházat építettek hozzá (2. kép). Utóbbi lett az új templom hajója, a megbontott kerektemplom pedig a szentélye. Az alaprajzból kitűnik, hogy a kissé elliptikus körtemplom és a hosszúház nem egyidőben épültek, hiszen az előbbi sokkal zömökebb: a bejáratnál 160 cm vastag a fala.

A XVIII. század második fele újabb átalakítást hozott: az akkori hajó északi falát áttörték, és egy nagyobb hosszúházat toldottak hozzá. A bővítés eredményeképpen az új hosszúház lett a templom hajója, a régi a szentély, a kerek rész pedig sekrestye (3. kép).

Az épület legérdekesebb része az elsőként elkészült kerektemplom. Egyszerű formák jellemzik: falai díszítetlenek, kupolája egyszerű félgömb. Két résablaka van, melyek keleti, illetve déli irányba néznek. A bejárat észak felé

1. kép • Somló vára és a szentmártonföldei templom a hegy keleti lejtőjén. (Valamennyi kép a szerző felvétele.)

nyílik, ami szakrális épület esetében szokatlan. Mivel a nyugati falszakasz ma már hiányzik, nem tudjuk, hogy ott az eredeti bejárat vagy egy harmadik résablak helyezkedett-e el.

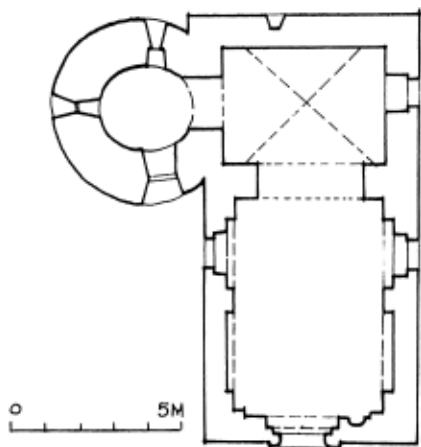
A körtemplom egészen különleges voltát a belső tér mérete adja: a nagytengelye méréseim szerint mindössze 260 cm hosszú! Féltucatnyi embernél több nem fér el benne, ha valamiféle szertartás helyszínének tekintjük, ami eszközök (pl. „oltár”) használatával is jár. Ennek következménye, hogy nem Szent István ama törvénye alapján készült, hogy minden tíz falu építsen egy templomot – ebbe még a szentmártonföldi hívek sem fértek volna el. Ám egyértelmű, hogy az épület nem őrtorony vagy valamiféle tároló volt, hanem szakrális rendeltetésű.

A szentmártonföldi rotunda XIII. századi bővítése nyomán létrejött épület sok szempontból építészeti baklövés. A szentély – a hajdani kerektemplom – még vékonyítás után is több mint egy méter vastag fala és patkóíves záródása miatt erősen elkülönül a hajótól. Az épületben állva ez sokkal inkább érzékelhető, mint pusztán az alaprajzot szemlélve. Az átépítők választhatták volna azt a megoldást, hogy elfelezve a kerektemplomot félköríves záródású szentélyt hoznak létre, és ahhoz egy nála szélesebb hosszúházat illesztenek hajóként – erre rengeteg példa van a Kárpát-medencében. Ezzel egy „jobbán tervezett”, tipikus XIII. századi Árpád-kori templom jött volna létre. Azonban nem ezt tették: egyértelműen igyekeztek minél többet megtartani a rotundából. Tudták, hogy miért: az az erő helye. Az ellenreformáció korában történt átalakítás már nem tartotta fontosnak, hogy az erőpont a templom aktív részében maradjon, ahogy azt sem, hogy a bővítés nyomán előálló épület szentélye keletre legyen tájolva...

A Somló oldalában álló körtemplom kis belméretével nem áll elszigetelten a Kárpát-medencében. Egyik legközelebbi „rokona” a Vésztő-Mágorhalmon feltárt Csolt-monostor területén lévő

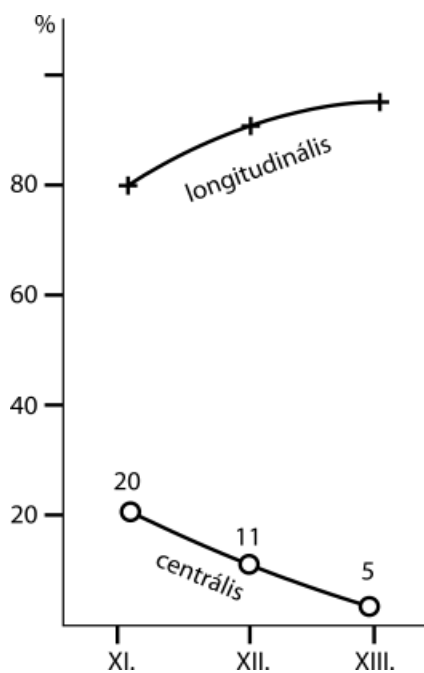
3. kép • A körtemplom (a jelenlegi sekrestye) az Árpád-kori hajóból.

1. ábra • A szentmártonföldei templom alaprajza. (Koppány 144. o. nyomán)

rotunda, melynek belső átmérője alig nagyobb, mint a Somló oldalában álló társáé (Istvánfi 70. o., Juhász 95. o.). Építési idejének a XI. század elejére datálása a feltárás és helyreállítás egyik fő közreműködője, Istvánfi Gyula szerint is, „óvatosság eredménye” (Istvánfi 73. o.), holott alább maga írja, hogy ott „már a X. század második felében elképzeltető görög templom építése” (Istvánfi 75. o.). Azt is megemlíti, hogy a rotunda alapfalai bronzkori rétegek-

2. ábra • A centrális és hosszúházás Árpád-kori templomok számarányának összehasonlítása a különböző századokban. (Gyurkó 27. o. nyomán)

ben vannak (Istvánfi 73. o.), tehát az építésre akár évszázadokkal korábban, a Csolt-nemzetség odatelepülése előtt is sor kerülhetett.

Még a szentmártonföldei körtemploménál is kisebb, mindössze 240 cm belső átmérőjű az 1982-ben Horvátjár-faluban (Jarovcében) felfedezett rotunda (Szénássy 62. o.). Datálása bizonytalan, és kétséges, hogy létezése teljes hosszában csontházként működött volna, ahogyan azt ásató régésze feltételezi (Vanco 110-111. o.).

Magától adódik a kérdés: milyen szertartások színhelyei lehettek e kis osztatlan belső terű kerektemplomok? Nyilvánvalóan nem liturgikus jellegűek, hanem személyre vagy nagyon szűk csoportra szabott gyógyító, beavató vagy az égiekkel kapcsolatot teremtőké. Ilyen jellegű szertartásokat sem a római, sem a bizánci rítusú egyház nem alkalmazott, ami maga után vonja azt, hogy ezek az épületek készülésük idején nem tartoztak hozzájuk, eredeti használóikat más körben kell keresni, továbbá hogy szent helyeknek, de nem feltétlenül a mai értelemben vett templomoknak kell tekintenünk őket. Mindez arra bátoríthat bennünket – amit a cikksorozat folytatásában meg is teszünk –, hogy más különleges elrendezésű középkori templomainkban sem szükségszerűen pusztán misék helyszínét lássuk.

Gyurkó János vizsgálatai érdekes adalékokkal szolgálnak a kerektemplomok építési idejével kapcsolatban, amelyek rímelnek a fent elmondottakra. Gyurkó statisztikákat készített Árpád-kori templomaink legfontosabb építészeti jellegzetességeiről. Egyik diagramján a centrális tereprendezésű templomok számát vetette össze a hosszúházásokéval az idő függvényében (2. ábra). Az előbbieket arányaiban visszafelé haladva növekszik a hosszúházásokéhoz képest, ami egyértelműen jelzi, hogy centrális tereprendezésű szakrális helyek korábban arányaiban jóval gyakrabban épültek, nyilvánvalóan illeszkedve az akkor használatos szertartásrendhez.

Gyurkó diagramja azonban több szempontból javításra szorul. Egyrészt jóval több kerektemplom létezett a Kárpát-medencében a középkorban, mint az építész feltételezte: ő csupán 14 XI. századi, 22 XII. századi és 39 XIII. századi centrális templommal számolt. Szilágyi András összegző munkája, amely 169 centrális tereprendezésű templomot sorol föl, már egyértelműen jelezte a nagyságrendi különbséget (Szilágyi). Gondos Béla a szentélyformák vizsgálata alapján további, hosszúházás templomokról állítja, hogy azokat épített rotundák (pl. Góborfalva, Csáva), kétszáz fölé emelve a középkorban a Kárpát-medencében igazolhatóan állott körtemplomok számát. Az általa eredetileg kereknek vélelmezett templomok közül többet magam is megvizsgáltam, és a kutató véleményét teljesen megalapozottnak találtam. Mindezek – ha minden templomot az első formájával szerepeltetnénk a diagramon – erőteljesen a körtemplomok javára tolnák el az arányt. A középkori Európában egyetlen ország sem akadt, ahol ilyen számban épültek volna rotundák, mint nálunk, ami egyértelművé teszi, hogy magyar sajátosságról van szó. A Kárpát-medencében megtalálható centrális templomformák változatossága (Kozák 50. o., Szilágyi 155-156. o.) is alátámasztja, hogy itt virágzott ezek építése.

A diagram azonban más okból is kiigazításra szorul: Gyurkónál nincsenek a XI. századnál korábbra datált templomok. Az építész (is) annak a dogmának az áldozata, hogy úgy a honfoglaló magyarság, mint az általuk itt talált népesség pogány volt, a kereszténységet Szent István térítése nyomán vette föl, s így nem is lehettek korábban keresztény templomok a Kárpát-medencében, holott okiratokkal bizonyítható, hogy ilyenek itt már 1000 előtt is léteztek. A honfoglaláskori sírok egyik tipikus melléklete a mellkereszt, ami önmagában egyértelmű jelzője a Kárpát-medencébe visszatérő magyarság keresztény, bár nem római rítusú keresztény hitének. A szlovák

művészettörténészek számára, akik más dogmával (IX. századi Nagymorva Birodalom) dolgoznak, mint magyar kollégáik, nem okoz problémát, hogy felvidéki körtemplomokat a IX-X. századra datáljanak, mint például Ducó vagy Kopcsány esetében (Szénássy 25. és 48. o.). Ha ugyanezek az épületek magyar közigazgatású területen állnának, akkor legfeljebb XI. századi datálást kaphatnának hazai művészettörténészeinktől.

Amennyiben a korai kárpát-medencei körtemplomok építési idejét az első évezred második felében keressük, értelmezésük nehézségei automatikusan megszűnnek. Ez esetben nem áll fenn kényszer, hogy a római vagy a bizánci rítusú keresztény liturgia célját szolgáló épületeket lássunk bennük, melyekhez azok szertartásrendje nem illeszkedik, amit rendkívül nagy számban hosszúházassá történt átalakításuk is jelez, s az is érthetővé válik, hogy arányszámuk miért növekszik az időben visszafelé haladva a hosszúházásokkal szemben.

A római rítusú kereszténység kárpát-medencei térnyerése az Árpád-korban

a kerektemplomok alkonyát jelentette, bár építésük még akkor sem szűnt meg. Egy részüket félbevágták és az uralkodó szertartásrend igényeinek megfelelő hosszúházat illesztettek hozzájuk, másokat lebontottak vagy „eltüntettek” újabb, nagyobb épületekben, megint másokat pedig csontház-zá fokozták le. A három tárgyalt kis rotunda sorsa tankönyvszerűen vonul

tatja föl a három lehetőség valamelyikét. Szerencsére számos kerektemplom mind a mai napig áll, tanúként.

Köszönettel tartozom Gondos Bélának, aki felhívta figyelmemet a Somló oldalában álló körtemplomra, ezzel új irányt adott a korai magyar templomokkal foglalkozó kutatásaimnak.

2. kép • A templom északkeletről

Hivatkozások

- Gyurkó János: *Árpád-kori templomok a Kárpát-medencében*. Erdi Környezetvédő Egyesület, 2006.
- Istvánfi Gyula: Vésztő-Mágorhalom, Csoltmonostor helyreállítása, 1978-82. *Műemlékvédelem* XXIX (1985) 70-79.
- Juhász Irén: A Csolt nemzetség monostora. *Műemlékvédelem* XXXVI (1992) 95-106.
- Koppány Tibor: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 6 (1967) 117-149.
- Kozák Károly: Téglából épített körtemplomok és centrális kápolnáink a XI-XIII. században. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1976-77, 49-89.
- Lukcsics Pál: *A vásárhelyi apácák története*. Veszprém, 1923.
- Szénássy Árpád: *Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona*. II. kötet. KT Könyv- és Lapkiadó, Komarno-Komárom, 2003.
- Szilágyi András: *A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai*. Második, javított kiadás. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2009.
- Vanco, Martin: *Stredoveké rotundy na Slovensku*. Bratislava, 2000.